

PORADENSTVÍ JAKO INTEGRÁLNÍ SOUČÁST VZDĚLÁVÁNÍ SOCIÁLNĚ ZNEVÝHODNĚNÝCH SKUPIN OBYVATEL

Counseling as an Integral Constituent of Education of Socially Handicapped Groups

Mgr. Tomáš Langer

Centrum pro vědu, Univerzita Jana Amose Komenského Praha s. r. o.

E-mail: langertomas@ujak.cz

Abstrakt

Příspěvek poukazuje na význam, užitečnost, resp. nezbytnost poradenství a poradenské intervence pro práci se sociálně znevýhodněnými skupinami obyvatel. Autor se zaměřuje jak na vzdělávání těchto skupin obyvatel, resp. specifika tohoto typu vzdělávání, tak i na formulaci doporučení pro přípravu a realizaci vlastního vzdělávacího procesu. Dále vymezuje roli poradenství v procesu vzdělávání těchto skupin se zaměřením na zásady poradenské intervence. V závěru je zdůrazněna role andragogiky (ve svém integrálním pojetí) pro facilitaci procesu vzdělávání sociálně znevýhodněných skupin obyvatel a maximalizaci jeho efektivity.

Abstract

The entry refers to the value, utility or more precisely a must of the counseling and the counseling intervention for work with socially handicapped groups of people. The writer focuses on both the education of such groups of people or if you like the specifics of such kind of education and defining of the recommendations for the preparation and implementation of the educational process itself. Further on he/she also defines the role of the counseling in the educational process of those groups targeting the principles of the counseling intervention. In conclusion he/she emphasizes the role of andragogy (in its integral conception) in the facilitation of the process of education of the socially handicapped groups of people and maximizing its efficiency.

Úvod

O nezbytnosti vzdělávání v dynamickém prostředí permanentních a všudypřítomných změn si může v dnešní době dovolit pochybovat jen málokdo. Mimo žitou realitu jsme taktéž neustále obklopováni výroky a idejemi týkajícími se celoživotního vzdělávání (učení), nutností přizpůsobovat měnícímu se ekonomickému, sociálnímu, politickému prostředí, ale taktéž prostředí rodinnému, pracovnímu a mnoha dalším.

Jednou z disciplín, která se zabývá právě tím, co můžeme směle nazvat orientací člověka v kritických uzlech jeho životní dráhy, je andragogika. Za jeden z nástrojů pomoci člověku v Druckerově turbulentní době považujeme jak proces vzdělávání, tak i (v současné době velmi zdůrazňovanou) oblast poradenské péče provázející člověka ve všech obdobích a sférách jeho života.

Východiska příspěvku

Máme-li hovořit o sociálně znevýhodněných skupinách obyvatel, jejich vzdělávání a poradenské intervenci do vzdělávacího procesu, je nezbytné nejprve vymezit užívaný pojmoslovný aparát.

Pro účely tohoto článku rozumíme **sociálně znevýhodněnou osobou** (obyvatelem) takového dospělého aktéra, který je jedním nebo více způsoby znevýhodněn v rámci svého života ve společnosti, obzvláště ve sféře plnění svých sociálních rolí. Tím dochází k jeho ostrakizaci až marginalizaci ze společenského dění. Typickým je pro tuto osobu postupná eskalace znevýhodnění, kdy vlivem stigmatizace existencí některé z forem znevýhodnění dochází k pokračování procesu znevýhodňování i v jiných oblastech života jedince (příkladem může být trest odnětí svobody, kdy je tento jedinec dále marginalizován na základě své předchozí stigmatizace – dochází k tomu kupř. v rodinném prostředí (je odvrhován původní rodinou), v širším sociálním prostředí (dochází ke zpřetrhání původních sociálních vazeb a následně obtížnému vytváření vazeb nových), na trhu práce (dlouhodobě nezaměstnaný občan se stává obtížně zaměstnatelným či přímo nezaměstnatelným), ale i v jiných oblastech života jedince. Nežádka se tento aktér v důsledku postupující marginalizace stává součástí exkludovaných sociálních skupin, jakými jsou kupř. uživatelé drog, což s sebou nese řadu rizik a potenciálu pro další znevýhodňování.

Skupinou sociálně znevýhodněných obyvatel pak rozumíme soubor osob (obyvatel vymezeného území – v tomto článku území ČR) vyznačujících se shodnými či velmi podobnými rysy, zde tedy především svým znevýhodněním, marginalizací až sociální exkluzí.

Poradenskou intervenci vymezujeme jednak jako součást systému poradenské péče, jednak jako poradenský proces. Jde o komplex poradenských služeb zaměřených a poskytovaných dospělým občanům, kteří jsou z některého důvodu sociálně znevýhodněni. Také o něm můžeme hovořit jako o procesu, ve kterém poradce vede občana – svého klienta – k hlubšímu poznání svého znevýhodnění, jeho příčin, možných následků a především možností a nástrojů k řešení či překonání tohoto znevýhodnění.

Vzdělávací proces je v tomto příspěvku zúžen na proces předávání poznatkových struktur a dotváření osobnosti (zde se již pohybujeme na pomezí oblasti výchovy) prostřednictvím vzdělávání sociálně znevýhodněných skupin dospělých obyvatel, a to kterýmikoliv formami (vzdělávacími akcemi typu kurzů či vzdělávacími aktivitami typu sebevzdělávání).

Specifika vzdělávání sociálně znevýhodněných obyvatel

Zdržme se pro tentokrát širšího komentáře zdůrazňujícího nezbytnost vzdělávání sociálně znevýhodněných skupin obyvatel – jednak bylo na toto téma již napsáno mnohé, jednak považuji chápání společenské prospěšnosti, individuální užitečnosti a vysoké efektivity vzdělávání této specifické skupiny jako apriorní předpoklad tohoto příspěvku.

Vzdělávací proces u této skupiny bývá nežádka organizován, řízen a veden podle obecných, již dříve konstituovaných a etablovaných modelů vzdělávání vycházejících z dřívějších modelů vzdělávání dospělých. Tyto koncepty, ať již klasické (přednášky a diskuse známé kupř. z občanského vzdělávání) či moderní (workshopy, brainstormingová setkání, open space technology známé spíše z firemního vzdělávání) jsou s většími či menšími úpravami aplikovány pro potřeby vzdělávání libovolných skupin – ať jde o manažery, nezaměstnané, úředníky či právě sociálně znevýhodněné skupiny obyvatel.

V souvislosti s rozvojem přístupů a metod andragogické didaktiky ovšem došlo k jejich hlubší diferenciaci a následně aplikaci na konkrétní skupiny vzdělávaných občanů – mohli bychom pak hovořit o zvláštní subdisciplíně andragogiky s názvem „**speciální**

androdidaktika“, která by se měla rozvojem androdidaktického procesu, metod a prostředků úžeji zabývat.

Soubory androdidaktických poznatků, diferencované podle jednotlivých znevýhodnění (nejen znevýhodnění sociálních), by byly velmi užitečným nástrojem pro usnadnění práce vzdělavatelů (lektorů, trenérů, metodiků či manažerů) zabývajících se vzděláváním znevýhodněných skupin obyvatel.

V současné době je situace taková, že chce-li vzdělavatel využít připravených metodik pro svou výuku, nemá se zpravidla o co opřít. Až na výjimky (reprezentované kupř. příručkami obecně prospěšných společností zaměřujících se na skupiny sociálně znevýhodněných obyvatel) nejsou metodiky pro vzdělávání těchto skupin dostatečně či vůbec rozpracovány a konceptualizovány, a pro vzdělavatele se tím otevírá značný prostor pro experiment, nezřídka metodou pokusu a omylu. Tento přístup může snadno vést spíše k latentním problémům a obtížím nežli k realizaci manifestních cílů vzdělávacího procesu. V určitých skupinách sociálně znevýhodněných obyvatel pak můžeme hovořit přímo o riziku či nebezpečí, ať již pro lektora, tak hlavně pro vzdělavané.

Z uvedeného jednoznačně vyplývá nezbytnost specifického přístupu ke znevýhodněným občanům. Jak bylo výše zmíněno, v rámci termínu sociálního znevýhodnění můžeme kategorizovat celou škálu typů těchto znevýhodnění, počínaje osobami ve výkonu trestu či po propuštění, dlouhodobě nezaměstnanými, imigranty (speciálně pak imigranty z kulturně značně odlišných prostředí), až po etnické menšiny, osoby drogově závislé (nemám na mysli jen drogy v užším slova smyslu, ale též kupř. závislost alkoholovou, gamblerství) či bezdomovce.

Je zřejmé, že všechny uvedené typy sociálního znevýhodnění (a také mnohé další) vyžadují naprosto diferencované přístupy v tvorbě a organizaci, ponejvíce však při vlastní realizaci vzdělávacích procesů. Každá jednotlivá skupina se vyznačuje řadou svébytných znaků, jimiž se odlišuje od jiných skupin, a které ve vzdělávacím procesu sehrávají neopomenutelnou úlohu:

- jazyk,
- vyznání,
- morálka,
- kulturní a sociální zvyklosti,
- hygienické zásady,
- ekonomická situace,
- žebříček individuálních hodnot i hodnot skupiny jako celku,
- hodnota vzdělávání a učení, učební styl,
- komunikační dovednosti a komunikační styly,
- gramotnost a funkční gramotnost,
- obecně vyžadované kompetence (práce na PC apod.),
- denní režim a výkonnostní křivka,
- změny ve struktuře motivací,
- zobecnitelné psychologické charakteristiky osobnosti – myšlení, paměť, pozornost, emocionalita, temperamentové vlastnosti osobnosti a další.

Seznam pochopitelně nepodává vyčerpávající výpověď o specifických rysech jednotlivých sociálně znevýhodněných skupin, nicméně i pouhým přehlédnutím uvedených diferencujících kategorií dostáváme komplexnější pohled na možné cesty, jimiž by se vzdělávání těchto skupin mělo ubírat.

Jde zejména o **akceptaci odlišností** (jinakosti) při zachování maximální možné míry jejich tolerance. Vědomí odlišnosti a přijetí této informace jako faktu je elementární podmínkou pro úspěšnou tvorbu a realizaci jakékoliv vzdělávací akce pro sociálně znevýhodněné. V této svébytné vzdělávací situaci je to vzdělavatel, který musí zajistit adaptaci podmínek na účastníky vzdělávacího procesu. Orientace na tyto účastníky je alfou a

omegou úspěšného a efektivního vzdělávacího působení, neboť při nezajištění optimálních podmínek nemůže ani sebelepší úsilí vést k hodnotným výstupům.

Přijmeme-li zásadu akceptace odlišností za svou, můžeme přistoupit k tvorbě vzdělávací akce. Prvotním krokem při její přípravě je **vymezení a analýza cílové skupiny** sociálně znevýhodněných spolu s hlubší analýzou obecných i individuálních specifík skupiny, resp. jejích členů. Následují etapy **projektování standardní vzdělávací akce**, jako je stanovení obsahové náplně, její systematizace formou vytvoření osnovy a vymezení obsahů jednotlivých vzdělávacích modulů, určení vhodných didaktických metod a pomůcek využitelných při vlastní výuce. Konečně také stanovení místa konání, termínu/termínů, časového harmonogramu či finančního rozpočtu. Je samozřejmostí, že při kterékoliv části projektování musíme na vzdělávací akci pohlížet prizmatem cílové skupiny sociálně znevýhodněných a jejich charakteristik. Obecně je možné říci, že pro mnohé sociálně znevýhodněné skupiny obyvatel je typická potřeba delšího časového úseku pro zapamatování vzdělávacích obsahů, častější opakování, vyšší míra vizualizace, praktické tréninkové aktivity apod.

Pro úplnost shrňme některé poznámky k **realizaci vzdělávací akce** pro tyto specifické skupiny obyvatel. V realizační fázi vzdělávací akce je tedy potřeba dbát především na tyto náležitosti:

- **jasně formulovaný a následně i realizovaný praktický přínos** pro cílovou skupinu, možnost aplikace získaných poznatků v běžném životě, zejména pro zlepšování jeho kvality,
- **srozumitelnost** předávaných poznatkových struktur pro účastníky (užívaný jazyk, terminologie, tempo výuky, průběžné opakování),
- **adaptace průběhu výuky** na potřeby, zájmy, zvyklosti a též možnosti účastníků (délka trvání, termín a časová poloha, přestávky),
- **optimalizace výukového prostředí** (odpovídající umístění, dopravní a sociální dostupnost),
- **více než jinde nutno dbát též na androdidaktické, resp. obecně didaktické zásady**, mezi jinými na zásadu **aktivity** (přímé zapojování účastníků do výuky), **názornosti** (pomůcky, demonstrující schémata, přibližující nákresy, připodobnění, účastníkům známé praktické příklady), **přiměřenosti** (viz výše), **trvalosti** (cílem je zapamatování a následné užití znalostí a dovedností v praxi) a **soustavnosti** (systematizace výuky ve fázi přípravy i realizace, vždy s ohledem na dynamiku skupiny).

Význam a role poradenství v procesu vzdělávání sociálně znevýhodněných skupin obyvatel

Jedním z moderních přístupů k rozvoji lidských zdrojů v současné společnosti je zdůraznění aktivní úlohy poradenského systému v mnoha oblastech profesní i privátní dráhy aktéra. Poradenství nás provází prakticky po celý život. Již krátce po narození můžeme využít služeb poradenské péče – např. **rodičovské a manželské poradny**, služeb **výchovného poradenství** na školách či širšího systému **pedagogicko-psychologického poradenství**. Nesmíme také opomenout **poradenství psychologické, právní či lékařské**, která se zaměřují na jednotlivé problémové okruhy v rámci své specializace. V neposlední řadě se jedná o širokou oblast **kariérového poradenství** (na školách, kde se částečně kryje s pojmem výchovného poradenství, na úřadech práce – jako tzv. profesní poradenství, ve firmách – nejčastěji jako personální poradenství).

Již několikrát byl zmíněn pojem „systém poradenství“: jedná se nikoliv o systém na bázi legislativní (vytvoření a právní kodifikace poradenského systému dosud na globální

úrovni chybí), ale o systém reálně existujících poradenských institucí zaměřujících se na jednotlivé aspekty života aktéra ve společnosti.

Přístupme nyní k analýze možností přispění poradenství ke vzdělávacímu procesu sociálně znevýhodněných. Jak plyne z výše uvedených poznámek, existuje celá řada možností vstupu poradenské intervence do procesu vzdělávání. Poradenství považujeme za průběžnou formu pomoci sociálně znevýhodněnému občanovi a v souvislosti se vzděláváním můžeme v zásadě odlišit poradenskou intervenci:

- **před** vzdělávací akcí/aktivitou,
- **při** vzdělávací akci/aktivitě,
- **po** vzdělávací akci/aktivitě.

Při práci se sociálně znevýhodněnými skupinami obyvatel je ideálem systematické propojení všech tří fází poradenské intervence – takto je zajištěna nezbytná kontinuita procesu poradenské péče, a tím též maximalizace efektivity tohoto procesu. Jak bylo poznamenáno dříve, tato specifická skupina obyvatel vyžaduje odlišný přístup, zejména jde-li o oblast jejího vzdělávání.

Mezi **obecné zásady poradenské intervence** řadíme především:

- **Motivace**

Za jednu z primárních funkcí poradenské intervence považují neustálou průběžnou motivaci klienta k vlastnímu rozhodnutí pro samotný nástup vzdělávací dráhy, následně též pro setrvání na této dráze a konečně také její úspěšné ukončení. Ideálem je zde dosažení subjektivního zvýšení hodnoty vzdělávání u klienta, čímž lze zajistit kontinuitu jeho vzdělávacích aktivit i po skončení vlastní poradenské intervence.

- **Aktivizace**

Aktivizaci chápeme rovněž jako významnou průběžnou funkci poradenské intervence, kdy je klient nenásilnou formou aktivizován jednak pro vyšší zájem a násl. participaci na řešení svých problémů, stejně jako participaci na procesech vzdělávání a sebevzdělávání, získávání, rozšiřování a prohlubování svých znalostí a dovedností.

- **Zdůrazňování praktických přínosů**

V této specifické skupině klientů nepochybujeme o nutnosti jednoznačného a přímého spojení vzdělávacího procesu s praxí. Mezi faktory, které zde sehrávají význačnou úlohu, patří kupř.: zvýšení zaměstnatelnosti klienta a jeho hodnoty na trhu práce, sociální networking – navazování nových (či dříve zprerhaných) sociální kontaktů s okolím apod.

- **Identifikace překážek**

Součástí poradenské práce klienta a poradce je společné nalézání bariér bránících klientovi v plnohodnotném životě ve společnosti. Hovoříme jak o bariérách vnějších (objektivních), tak i bariérách vnitřních (subjektivních), jejichž uvědomění si a následné řešení bývá velmi obtížné a bez intervence poradce nezřídka i nemožné. Prostřednictvím názorů, námětů či návodných otázek poradce se může klient snáze zorientovat v aktuálním prostředí a tím i lépe rozhodovat, jak svou situaci řešit.

- **Podpora klienta**

O podpoře klienta hovoříme především v souvislosti s tzv. kritickými uzly (momenty) vzdělávacího procesu, tedy situacemi, kdy se klient ocitá v obtížné situaci, a kde spatřujeme vysoké riziko komplikací či přímo ukončení vzdělávání ze strany klienta. O podpoře hovoříme zpravidla ve spojitosti s motivací a aktivizací klienta.

Jedná se kupř. o tyto situace: obavy z neuspokojivých výsledků vzdělávání a možného osobního selhání, v případě reálně zažívaného neúspěchu, v situaci nepřijetí klientovy odlišnosti (jinakosti) vzdělávací skupinou či lektorem, při netoleranci vzdělávací aktivity ze strany klientovy rodiny či jiných referenčních

skupin, při finančních a zdravotních problémech či dalších obtížích, které se mohou u klientů tohoto typu vyskytnout (např. podnapilost při výuce, návrat ke drogovému abúzu, zanedbávaná hygiena).

O nezbytnosti podpory klienta hovoříme nejen při vzdělávací akci, ale svou roli sehrává také po ní. S ukončením vzdělávání nastává další etapa poradenské práce – intervence při nalézání uplatnění získaných poznatků a zkušeností v praxi. Může se jednat o aktivní práci s klientem při jeho orientaci na trhu práce (po návratu z výkonu trestu), v nové sociální roli (zaměstnanec, rodiče) či v běžném životě (po úspěšné léčbě drogové závislosti, imigraci do státu).

Ve sféře podpory klienta je role poradce význačná. Jen kvalitní poradenská intervence může klienta udržet na nastoupené vzdělávací dráze a pomoci mu při řešení nejrůznějších obtíží, které se u něj vyskytly.

Hovoříme-li o efektivním poradenské intervenci v souvislosti s těmito skupinami sociálně znevýhodněných, přímo se nabízí andragogické koncepty **interdisciplinarity** a **transdisciplinarity**. Nezbytnost využití poznatků řady vědních disciplín (mj. psychologie, sociologie, medicíny) je při práci s touto cílovou skupinou více než zřejmá, nikoliv ovšem postačující. Je-li naším cílem skutečná pomoc znevýhodněnému klientovi, musíme hranice jednotlivých přístupů, ale i klientových problémů určitým způsobem přesáhnout. Odtud tedy koncept transdisciplinarity, který autor v této souvislosti chápe jako „přidanou hodnotu“ prožitých zkušeností a aplikovaných dovedností poradce spolu s užitím prvků intuice či empatie.

Při poradenské práci je nanejvýše vhodné vycházet z konceptu tzv. holistického (celostního) poradenství, kdy klienta chápeme nejen jako souhrn jednotlivých složek, ale především jako svébytnou a osobitou lidskou bytost.

Závěr

Je zjevné, že poradce může být skutečně užitečný a účinný pouze v úzké součinnosti s organizátory a poskytovateli vzdělávací akce/aktivity, které se sociálně znevýhodněné osoby účastní. Lektor (metodik apod.) bývá zpravidla specialistou – odborníkem na téma, které vyučuje, nikoliv na specifika cílové skupiny, kterou má vzdělávat. Jednoznačnou výhodou je tedy vytváření širších heterogenních týmů zabývajících se projektováním vzdělávacích akcí pro tyto skupiny sociálně znevýhodněných osob.

Evaluace vzdělávací akce/aktivity formou poradenské intervence může být taktéž zajímavou aplikací poradenského přístupu v oblasti vzdělávání. Tímto způsobem může poradce zjistit jak subjektivní hodnocení (názory, pocity), tak především objektivní hodnocení (konkrétní výstupy – dle typu vzdělávání) uskutečněné vzdělávací akce/aktivity.

Pouze interdisciplinární přístup, andragogice vlastní, může přinést do vzdělávacího systému změnu ve vnímání možností a efektivitu vzdělávání sociálně znevýhodněných skupin. Spolu s transdisciplinárními přístupy pak vytváří optimální podmínky pro zvyšování efektivitu vzdělávací akce/aktivity.

Stane-li se poradenství skutečně integrální součástí vzdělávání sociálně znevýhodněných skupin obyvatel, bude možno hodnotit vzdělávací aktivity nejen jako realizovatelné, ale především jako optimálně funkční a objektivně efektivní.

Zdroje:

LANGER, T. Specifika andragogického poradenství v oblasti nezaměstnanosti *Andragogika*, 3/2006, s. 13.

NILSSON, P., ÅKERBLOM, P. *Kariérové poradenství pro život. Poradenská metoda budoucnosti*. Praha: Národní vzdělávací fond ČR, 2002. 80 s.

NOVOSAD, L. *Základy speciálního poradenství*. Praha: Portál, 2000. 160 s.

ŠIMEK, D. *Integrální andragogika. Sylabus pro distanční studium*. Olomouc: FF UP, 1997. 37 s.